

NASIL ÖLÇTÜĞÜN POLİTİKTİR: ŞEMSA ÖZAR'IN FEMİNİST İKTİSADI ÜZERİNE

Emel Memiş

İktisadi büyüme oranları, işsizlik rakamları, yoksulluk sınırları, ücret göstergeleri genellikle teknik araçlar olarak değerlendirilir. Oysa iktisatta neyin ölçüleceğine, hangi soruların sorulacağına ve hangi deneyimlerin veri olarak kabul edileceğine ilişkin kararlar analizin en başından itibaren politiktir. Feminist iktisat tüm bu kararların politik olduğu farkındalığıyla başlar ancak farkında olmak tek başına yeterli değildir. Ana akım iktisadın varsayımlarını deşifre etmek, ölçüm araçlarını yeniden kurmak ve bulguları toplumsal mücadelelerle buluşturmak gerekir; Şemsa Özar'ın araştırmaları işte bu farkındalığı onlarca yıl boyunca kuramsal ve ampirik düzeyde ortaya çıkarmayı amaçlamış ve akademik mecranın yanında herkesin anlayacağı bağlamda paylaşımına açmıştır.

İktisadi büyüme oranları, işsizlik rakamları, yoksulluk sınırları, ücret göstergeleri genellikle teknik araçlar olarak değerlendirilir. Oysa iktisatta neyin ölçüleceğine, hangi soruların sorulacağına ve hangi deneyimlerin veri olarak kabul edileceğine ilişkin kararlar analizin en başından itibaren politiktir. Feminist iktisat tüm bu kararların politik olduğu farkındalığıyla başlar ancak farkında olmak tek başına yeterli değildir. Ana akım iktisadın varsayımlarını deşifre etmek, ölçüm araçlarını yeniden kurmak ve bulguları toplumsal mücadelelerle buluşturmak gerekir; Şemsa Özar'ın araştırmaları işte bu farkındalığı onlarca yıl boyunca kuramsal ve ampirik düzeyde ortaya çıkarmayı amaçlamış ve akademik mecranın yanında herkesin anlayacağı bağlamda paylaşımına açmıştır.

Şemsa Hoca'mın akademik üretimi, iktisatta feminist müdahalenin Türkiye'deki kurucu sesidir. İktisat kimi görüyor, kimi görmüyor? Kimin emeği sayılıyor, kimin emeği veri setlerinin dışında kalıyor? Yoksulluk, işsizlik, ücret eşitsizliği, enformel istihdam, boşanmış kadınlar, yaşlı kadınlar ya da bakım emeği üzerine yürüttüğü çalışmaların ortak noktası budur. Her biri, iktisadın yerleşik varsayımlarına yöneltilmiş metodolojik bir müdahaledir. Bu sorular aynı zamanda analizin başında neyin önemli olduğu konusunda yeniden düşünmeyi gerektirir. Feminist iktisatçı Marilyn Power (2004), iktisatta en önemli sorunun analize başlama noktası olduğunu söyler. Ona göre anaakım iktisadın inceleme alanının başlangıcı yanlıştır. İktisat bilimi piyasa işlemlerinden değil, günlük yaşamdan, insan yaşamının sağlandığı alandan yani toplumsal yeniden üretimden başlamalıdır. Bakım emeği bu çerçevede ekonomik sistemin herhangi bir parçası değil, tam da merkezidir; sonradan eklenmez, başından dâhil edilir.

Bu bağlamda Şemsa Hoca'nın iktisadın yöntembilimine ilişkin önemli bir mirası, feminist iktisadın başlangıç noktası uyarısından hareketle, araştırma sorularını kurma biçiminde, ölçüm araçlarına yönelttiği eleştirilerde yeniden üretimi merkeze taşımıştır. Aynı zamanda bilgiyi toplumsal mücadelelerle buluşturma ısrarı onun en özgün katkısıdır. Araştırmaları kadınların yoksulluğunu, işsizliğini ya da görünmez emeği anlatırken aynı zamanda bizi iktisatta neyin bilgi olarak kabul edildiğini yeniden düşünmeye davet eder.

Şemsa Hoca'nın sorduğu temel sorular aynı zamanda içinde yaşadığımız iktisadi rejimin örtük çelişkilerini ortaya çıkarmamızı sağlar. Kapitalist sistemin içinde yaşadığı en derin çelişki, emeğin yeniden üretimine muhtaç olup bu sürecin maddi koşullarını doğrudan değil, "aile" gibi kurumlar aracılığıyla dolaylı biçimde düzenlemesidir. Aileci refah anlayışının kamu politikaları açısından işlevselliğini tartışır, sorgular. Yeniden üretim piyasanın ötesinde; haneler, devlet ve toplumsal normlar aracılığıyla, büyük ölçüde kadınların ücretsiz emeğiyle gerçekleşirken bu emeğin sistematik olarak görünmez kılınması kapitalist patriyarkal sistem içinde temel bir çelişkiyi oluşturur. Araştırma sorusu seçiminden yöntemle, bulgulardan kamusal yazıya kadar her aşamada bu kritik müdahaleleri açıkça izlenebilir.

Şemsa Hoca'm, bir sosyal bilim olarak iktisada kolektif bilgi ve deneyim biriktirme ve toplumsal dönüşüm için bir müdahale alanı olarak da yaklaştı. Onun en başta dert edindiği mesele, iktisattaki retorik ve gerçeklik arasındaki uçurumdu; ürettikleri büyük ölçüde bu uçuruma karşı bir uyarı niteliği taşıdı.

Bu yazı, Şemsa Özar'ın çok katmanlı akademik mirasını bütünüyle aktarma iddiasında elbette değil. Bunun yerine, onun çalışmalarını bir arada düşünmeyi mümkün kılan metodolojik ve politik tutumu aktarabilmeyi amaçlıyor. Söz konusu tutum Şemsa Hoca'nın iktisatta hangi deneyimlerin görünmez bırakıldığını ve iktisadi bilginin nasıl üretildiğini sürekli sorgulayan yaklaşımında yatıyor. Hoca'nın yaklaşımı, iktisadın kimin yararına işlediğini, kimin deneyimlerini merkeze aldığını ve kimi dışarıda bıraktığını anlamak açısından bugün de büyük önem taşıyor. Bu nedenle yazıda önce bu müdahalenin kuramsal zeminini, ardından bu çerçeveyi araştırmalarında ve sahada nasıl somutlaştırdığını, son olarak da açtığı soruların neden güncelliğini koruduğunu ele alıyorum. Zira katkıları, tamamlanmış bir araştırma içeriğinden çok daha fazlasıdır. Geride bırakılmış yanıtlardan ziyade, bugün de sorulması gereken sorularda, görünür kılınmayı bekleyen eşitsizliklerde ve sürmekte olan mücadelelerde yaşamaya devam etmektedir.

Ölçümün Politikası: Hanehalkı Varsayımını Sorgulamak

Yoksulluk araştırmaları hanehalkını temel analiz birimi olarak alır. Hane geliri ölçülür ve hane üyeleri arasında eşit dağıldığı varsayılır. Bu varsayım masum görünür ama sonuçları ağırdır:

Hane içi güç ilişkilerini, kaynak dağılımını ve karar alma süreçlerini analiz dışı bırakır. Konvansiyonel iktisat, hane içinde ortak fayda (*joint utility*) peşinde koşan, kendinden çok aile için fedakârlık yapan bir hane sorumlusu tayin ederek hane içi eşitsizlikleri baştan görünmez kılar. Oysa saha araştırmaları başka bir tablo gösterir. Hanelerde eşitlikçi bir bütün değil, uyumun yanında çatışmanın da iç içe olduğu kurumlar vardır; kaynak dağılımında erkekler baskın rol oynar, beslenme ve sağlık harcamalarında erkeklere ve erkek çocuklarına öncelik verilir.

Kadın yoksulluğu bu çerçevede sistematik olarak hafife alınır. Bir erkeğin geliri olan hanede yaşayan kadın “yoksul” sayılmaz; ama onun o gelir üzerindeki kontrolü sınırlı, ona erişimi koşullu olabilir. Gelirin ne kadarının kendi ihtiyaçlarına harcandığı, karar alma sürecindeki konumu, bakım yükünün yarattığı zaman kısıtı, bunların hiçbirisi standart ölçümlere yansımaz. Feminist iktisatçıların bu eleştirisi yalnızca kuramsal değildir. Naila Kabeer (2024) yoksulluğu “durum” ve “süreç” olarak ayırır: anlık bir ihtiyaç eksikliği olarak durumun yanında, zaman içinde yoksulluk oluşumunun ve aktarımının nedenlerini ve mekanizmalarını inceleyen süreç olarak yoksullaşma. Kadınların ve erkeklerin yoksulluğu farklı ve eşitsiz biçimlerde deneyimlediğini, bazen farklılaşan süreçler yoluyla yoksullaştığını vurgular. Bu ayrım, yoksullukla mücadele politikalarının salt gelir transferiyle sınırlanamayacağını gösterir çünkü yoksullaşma süreci görünmez olduğu sürece müdahale de eksik kalır.

Parasal yoksulluk yaklaşımına yönelik bir diğer temel itiraz, zaman boyutunu tamamen dışarıda bırakmasıdır. Feminist iktisatçı Indira Hirway'in (2010) zaman kullanımı araştırmaları, hane içi bakım yükünün nasıl paylaşıldığının yoksulluğu anlamada kritik bir faktör olduğunu gösterir. Refahın yalnızca ücretli işlerden elde edilen gelire bağlı olmadığını; ücretsiz işlere (yemek pişirme, temizlik, çocuk ve yaşlı bakımı) ve kamu hizmetlerine erişime de bağlı olduğunu vurgulayan bu çalışmalar, kadınların eşitsiz bakım yükleri nedeniyle gelir yoksulluğunun yanı sıra zaman yoksulluğuna da maruz kaldıklarını ortaya koyar. Türkiye özelinde bu tablo son derece çarpıcıdır: Erkekler için yüzde onun altında seyreden zaman yoksulluğu oranı, tam zamanlı çalışan kadınlar için yüzde altmışa kadar çıkmaktadır.

Şemsa Hoca'nın yoksulluk analizine en kalıcı katkısı, bu kuramsal eleştiriye Türkiye verisiyle somutlaştırmaktır. Yusuf Kutlu ve Gökhan Mülayim ile birlikte kaleme aldığı “Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Bağlamında Kadın Yoksulluğu” başlıklı çalışma, hanehalkı temelli ölçümlerin kadın yoksulluğunu nasıl sistematik biçimde görünmez kıldığını hem kavramsal hem ampirik düzeyde ortaya koyar. Gelir yoksulluğunun yanı sıra zaman yoksulluğunu, bakım yükünü, şiddet ve bağımlılık ilişkilerini ve hane içi kaynak dağılımı eşitsizliğini aynı analitik çerçevede ele alır. Bu çok boyutlu yaklaşım bir tercih değil, bir zorunluluktur: Tek boyutlu ölçüm, tek boyutlu bir gerçeklik üretir.

Birlikte yazdığımız “Yoksulluğa Yaklaşımlar: Teoriden Ölçüme” başlıklı yazıda ise bu eleştiriyi daha geniş bir teorik çerçeveye oturtmaya çalıştık. Resmî yoksulluk istatistiklerinin hanehalkı gelirini eşit dağıldığı varsayımıyla ölçtüğünü; maddi yoksunluk göstergelerinin çocuklu aile tipini norm olarak aldığını; bileşik göstergelerin ise hesaplamanın büyük çoğunluğunda yine hane düzeyi ölçütlerine dayandığını gösterdik. Bu ölçümlerle toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile yoksulluk arasındaki ilişkiyi anlamamız mümkün değildir; hanede gelirden kimin ne kadar yararlandığı, kimin kararı aldığı ve kimin bakım yükünü taşıdığı bu göstergelerin hiçbirine yansımaz.

Yaşlı Kadın Yoksulluğu: Sayılmayan Emegın Birikimi

Yaşlı kadın yoksulluğu bu görünmezliğin belki de en çarpıcı boyutudur. Birlikte 2024'te yayımladığımız "Feministler İçin Yeni Bir Mücadele Alanı: Yaşlı Kadın Yoksulluğu" başlıklı yazıda, feminist politik mücadelenin gündemine neredeyse hiç girmemiş bir kesişimi merkeze taşıdık: yaşlılık, toplumsal cinsiyet ve yoksulluk. Düşündük ki yaşlanırken ve yoksullaşırken bu konu hakkındaki akademik birikimimizi ve deneyimlerimizi paylaşalım, tartışmaya açalım. Patriyarkal kapitalizmin toplumsal cinsiyet eşitliği mücadelesine saldırısının yükseldiği bu dönemde, Türkiye kadın hareketi siyasal etki alanını yaşlı kadınları da kapsayacak şekilde genişletsin, hayat hikâyeleri birbirine benzeyen ve benzemeyen yaşlı kadınlar için daha çok politika üretsın ve mücadeleyi yükseltsın istedik.

Biliyoruz ki resmî istatistikler bile başlı başına çarpıcı bir tablo ortaya koyuyor. Çalışmada 2023 TÜİK verilerine göre 65 yaş ve üzeri erkeklerin yüzde doksın yedisinin kendi geliri varken, kadınlarda bu oran yalnızca yüzde altmış sekizdir. Kendi geliri olan erkeklerin yüzde doksın yedisi emekli aylığı alırken, kendi geliri olan kadınların yalnızca yüzde kırk altı buçuğu bu gelire sahiptir; kadınların yüzde elli dokuz buçuğu dul/yetim maaşı almaktadır. Emekli maaşı dul maaşının yaklaşık bir buçuk katı olduğu için bu fark doğrudan gelir düzeyi farkına dönüşmektedir. Ek olarak, 65 yaş ve üzeri kadınların yüzde altmış sekiz virgül üçü ev işleri, çocuk, yaşlı ve hasta bakımıyla meşgul olduğunu bildirmektedir.

Şemsa Hoca'm her zaman olduğu gibi şu soruyu sordu: Bu rakamların arkasında ne var? Kadınlar gençliklerinde çocuk bakmış, ev temizlemiş, yemek yapmış, kısacası emek gücünün yeniden üretimini sağlamış. Bu emek sosyal güvenlik haklarına dönüşmemiş. Doğum nedeniyle çalışma hayatına ara vermek zorunda kalanlar, “çocuk biraz büyüsün işe dönerim” deyip bir daha dönemeyenler, ya da işverenin verdiğı ücreti çocuk bakım masraflarını karşılamaz bulan ve eşiyle birlikte “çalışmaya değmez” kararı alanlar, bunların hepsi aynı sonuca varmaktadır: Yaşlılıkta emeklilik hakkı kazanılamamış, dul maaşına ya da başkasına bağımlılık kaçınılmaz olmuştur.

Türkiye'nin sosyal politika sisteminin “aileci” niteliği bu görünmezliği daha da derinleştirir. Devlet, “erkeğin geçim sağladığı” model üzerine kurulmuş bir refah rejimi inşa etmiş; bu modelin dışında kalan boşanmış, dul, eşinden ayrı yaşayan kadınları, ekonomik ve hukuki açıdan savunmasız bırakmıştır. Burcu Yakut-Çakar ile birlikte yürüttükleri “Aile, Devlet ve Piyasa Kıskaçında Boşanmış Kadınlar” araştırması bu savunmasızlığı belgeler. Sosyal yardım programlarına erişim, mülkiyet hakları ve boşanma süreçleri üzerine yürütülen saha çalışmaları, devletin aileci refah anlayışının bu modelin dışındaki kadınları nasıl görünmez kıldığını gösterir. Ölçüm tercihleri burada doğrudan politika tercihlerine dönüşür.

Çalışan kadınların yüzde otuz ikisi bugün hâlâ sosyal güvenceden yoksun çalışmaktadır; bu koşullarda çalışanlar yaşları ilerlediğinde, çalışamaz duruma geldiklerinde gelire erişimleri kalmaz ve tamamen bağımlı hâle gelirler. Üstelik bu tablo TÜİK'in kendi ölçümlerinin bile yakalayamadığı bir yoksulluğu gizlemektedir. Maddi yoksunluk göstergelerinin büyük çoğunluğu hane düzeyinde ölçülmekte ve çocuklu aile tipini norm olarak varsaymaktadır. Yaşlılara özgü kritik harcamalar, sağlık, bakım, mobilite, bu göstergelerin çoğunluğuna dâhil değildir. Maddi yoksunluk göstergelerinde ödeme gücü sorgusunda sağlık harcamaları yer almamaktadır; oysa yaşlı bireyler için bu harcamalar çoğu kez en büyük maliyet kalemidir. Üstelik uzun süre düşük gelirle geçirmenin istekleri bastırıcı etkisi nedeniyle, yaşlılar kendilerini yoksul olarak tanımlamakta isteksiz olabilmekte ya da sorulara yoksul algısı yaratacak biçimde cevap vermemektedir. Yoksulluğun resmi göstergeleri bu grubu sistematik olarak küçümsemektedir. Şemsa Hoca'm ayrıca bu yazıda farklı bir soru daha sorar: Yoksul kim? Ve yanıt, standart ölçümlerin sınırlarını fazlasıyla zorlamıştır:

Karısına hiç para vermeyen ve boşanmakta zorluk çıkaran varlıklı bir adamla evli, kendine ait bir geliri olmayan yaşlı kadın da yoksuldur. Kocasının mali durumu iyi olsa dahi bir çorap alabilmek için kocasına, çocuklarına ve hatta torunlarına muhtaç olan ve çoğu kez isteği geri çevrilen ya da türlü biçimlerde müsriflikle suçlanan yaşlı kadın da yoksuldur. İhtiyacı olduğunda kuaföre gidemeyenin, alışverişe gidemeyenin, evinden bir hastaneye gitmek için destek bulamayanın yoksulluğu da sayılmalıdır. Parası olduğu hâlde, dul olduğu için “mahalleli ne der” diye süslenmek istediği hâlde süslenemeyen yaşlı kadın da yoksuldur.

Bu anlatılar yalnızca betimsel değildir. Standart ölçümlerin hangi boyutları kavrayamadığını, hangi ihtiyaçları dışarıda bıraktığını ve hangi güç ilişkilerini görmezden geldiğini göstermek için güçlü bir metodolojik araçtır. Nasıl ölçtüğün politiktir ve bu yazı, ölçüm araçlarını değiştirmeye çağırır.

Sahadan Gelen Düzeltme: Metodoloji Olarak Deneyim

Şemsa Hoca'mın metodolojik tutumunu anlatmak için önce küçük bir ritüeli aktarmam gerekiyor. Birlikte her oturduğumuzda, yazmaya geçmeden önce güncel olanı konuşurduk: O gün gazetede ne çıkmış, sahadaki kadınlar ne diyor, hangi politika aracı kimin aleyhine işliyor... Sonra yazmaya geçerdik bir ritüel gibi, kendimize şunu hatırlatırdık: Erkek iktisatçılar bu konuları yazarken ne kadar aldırışsız olabiliyorlar, veriden kopuk, sahadan uzak, günlük yaşamın dokusuyla hiç temas kurmadan.

Bu hatırlatma bizim için hem bir eleştiri hem bir yönelimdi: her yazdığımızı somut bir gerçeklikle, bir bulguyla, bir deneyimle test etme zorunluluğu. Masada üretilen hiçbir argüman, sahadan gelen bir bulguyla sınanmadan son hâlini almazdı. Öne sürülen her iddia, yaşayan birinin deneyimiyle, bir istatistiğin arkasındaki gerçeklikle yüzleştirilirdi. Bu aslında feminist metodolojinin özünde yatan bir ilkedir. Sandra Harding'in "güçlü nesnellik" kavramı tam da bunu söyler: Nesnel bilgi, bakış açısız bir yerden değil, toplumsal konumun farkında olan ve bu konumu analizin içine dâhil eden bir bakıştan üretilir. Şemsa Hoca'm bu ilkeyi her araştırmasında, her makalesinde, her popüler yazısında pratiğe geçirdi.

Bu metodolojik disiplinin somut örneklerinden biri ücret açığı üzerine birlikte yazdığımız çalışmadır. "Eşit İşe Eşit Ücret: Yasalarda Var, Uygulamada Yok!" başlıklı yazıda yalnızca yasaları ve rakamları aktarmakla kalmadık; TÜİK verilerinin hangi hikâyeyi anlattığını, hangisini anlatmadığını sorduk.

Cinsiyete dayalı ücret açığının Türkiye'de yüzde on beş virgöl altı olduğu görünür; ama yaş arttıkça bu oran derinleşir ve kırk yaşında yüzde yirmi beş virgöl dokuza çıkar. Annelik ücret açığı yani çocuk sahibi kadınlarla erkekler arasındaki fark genel ortalamanın üzerinde yüzde on dokuzdur. Kayıt dışı çalışanlarda bu fark kayıtlıların iki katına ulaşmaktadır. Ölçüm yönteminin kendisi de politiktir: ILO'nun faktör-ağırlıklı ölçümü Türkiye için basit göstergenin altı puan üzerinde bir açık vermektedir, çünkü standart ölçüm kadınların yoğunlaştığı düşük ücretli sektörleri düzeltmeden ortalamayla karşılaştırmaktadır.

Anlatılmayan ise şudur: yasalar bu ayrımcılığı yasaklamaktadır. 1951 tarihli ILO Eşit Ücret Sözleşmesi Türkiye tarafından 1967'de onaylanmıştır. İş Kanunu'nun 5. maddesi aynı veya eşit değerde bir iş için cinsiyet nedeniyle daha düşük ücret kararlaştırılamayacağını açıkça hüküm altına almıştır. Ama yasal güvenceler ekonomik eşitsizliği değiştirmemiştir. Değiştirmemesinin nedeni ise ücretin salt teknik bir piyasa fiyatı olmamasıdır: "Kadın işi" olarak görülen ve kadınların yoğun biçimde çalıştığı işler, erkek egemen toplumlarda sistematik olarak değersiz kılınmaktadır. Konvansiyonel iktisatta ücret piyasada belirlenen bir

fiyattır. Feminist iktisatta ise ücret bir bölüşüm ilişkisinin temsilcisidir ve o ücreti kimin aldığı, onun düzeyini belirleyen toplumsal normlarla doğrudan bağlantılıdır.

Bu bağlamda, enformel sektör, Şemsa Hoca'nın 1990'ların ortasından itibaren düzenli olarak döndüğü bir araştırma alanıdır. 'Kentsel Kayıtdışı Kesimde İstihdam Sorununa Yaklaşımlar' (1996) ile başlayan bu ilgi, yalnızca enformel istihdamın yapısını tanımlamakla kalmadı, aynı zamanda onun sosyal güvenceden dışlanmayla ilişkisini analitik bir sorun olarak kurdu. Kuvvet Lordoğlu ile birlikte 1998 yılında kaleme aldıkları 'Enformel Sektör ve Sosyal Güvenlik: Sorunlar ve Perspektifler' enformel istihdamı salt bir çalışma biçimi olarak değil, sosyal haklardan dışlanmanın yapısal mekanizması olarak kavramsallaştırdı.

Kadınlar için bu dışlanma çift katmanlı bir yapıydı. Bir yandan kayıt dışı çalışarak sosyal güvenceden yoksun kalırlarken, bir yandan da ücretsiz bakım emekleri sosyal güvenlik sistemi tarafından emek olarak tanınmaz. Bu çift dışlanma, sonraki yıllarda yoksulluk ve emeklilik analizlerinin de temel kesişim noktası oldu. Fuat Ercan ile birlikte 'Emek Piyasaları: Uyumsuzluk mu, Bütünleşme mi?' başlıklı araştırmalarında 2007 yılında 'Mülksüzleştirme Yoluyla Birikim' konulu araştırmasında tartışmayı neoliberal dönüşüm çerçevesinde sürdürdü. Her iki çalışmada da temel soru "neoliberal esnekleşme kimin sırtına yükleniyor" sorusuydu. Bu soru, bugün de sistemin mülksüzleştirme mekanizmasını anlamak için de yanıtlanması gereken bir soru.

Kriz Kadınlar İçin Neden Süreklilik Taşır?

"Kadınlar Zaten Doğduklarından Beri Krizde" başlıklı araştırma da sahadan gelen bir kavramsal müdahaledir. Kriz, ana akım iktisatta çoğu kez "normal" işleyişin bozulması olarak düşünülür. Feminist iktisat ise özellikle kadınlar açısından "normal"ın zaten kırılganlık, güvencesizlik ve görünmez emek üzerinden kurulduğunu; dolayısıyla krizlerin bu yapıyı derinleştirdiğini, yoktan yaratmadığını savunur.

Murat Koyuncu ile birlikte pandemi döneminin ilk haftalarında kaleme aldığımız "İşçi/İşsiz Kadınlar Salgında Tam Kapasite Evin Hizmetinde"(Bianet, 2020) bu argümanı anlık bir kriz üzerinden somutlaştırdı. Pandemi "duraksama" anı olarak sunulurken, kadınlar için ne işini kaybedenler ne de hâlâ çalışanlar için gerçek bir duraksama yoktu: Artan bakım yüküyle, okul kapanmalarıyla, yaşlı akrabaların ihtiyaçlarıyla tam kapasite evin hizmetindeydiler. Kriz, görünmez emeği görünür kılmadı; tersine, zaten görünmez olan emeği daha da yoğunlaştırdı.

Geçtiğimiz yıl birlikte kaleme aldığımız "Ekonomi Programı: Sil Baştan" (*Kadın İşçi*, Nisan 2025) yazısında da bu çerçeveyi sürdürdük. Enflasyon da benzer biçimde herkesin aynı biçimde etkilendiği yansız bir fiyat dinamiği değildir; sınıfsal ve toplumsal konuma göre farklı

etkiler yaratır. Bu yazıyı hazırladığımız dönemde, benzer bir tartışmayı bir önceki enflasyon yazımızda yürütmüştük. İngiltere'de resmî istatistik ofisinin enflasyon rakamlarını hane türlerine göre ayrı hesaplayacağını duyurduğunu görünce, yoksullukla mücadele eden Jack Monroe'nun düşük maliyetli yemek tariflerini mutlaka yazıya dâhil etmemiz gerektiğini söylemişti Şemsa Hoca'm. O günlerde ülkenin her yerinden kurye direnişleri haberleri geliyordu. "Yaşasın dayanışma, yaşasın direniş" sloganıyla bitirmiştik enflasyon yazımızı. Akademik bir argümanı, günlük yaşamın dokusuyla ve siyasi bir ses tonuyla buluşturmak bu, onun kamusal yazarlığının özüyüdü.

İşsizlikten Ücret Açığına Kavramları Yeniden Kurmak

İşsizliğin kadınlar için ne ifade ettiği üzerine *Kadın İşçi*'de birlikte hazırladığımız yazı, yukarıda aktarmaya çalıştığım metodolojik tutumun bir ürünüdür. Şemsa Hoca'm, Türkiye'de emek piyasası tartışmalarına feminist bir kavramsal çerçeve kazandırır. İşsizliği salt piyasayla sınırlı iktisadi bir sorun olarak değil; bakım yükü, cinsiyetçi işbölümü, ayrımcılık, kayıt dışılık ve sosyal politika eksiklikleriyle bütünlüğü içinde ele alır. Fuat Ercan ile birlikte 2004 yılında kaleme aldıkları “Emek Piyasası Teorileri ve Türkiye’de Emek Piyasası Çalışmalarına Eleştirel Bakış” başlıklı araştırma bu soruyu Türkiye yazını özelinde sistematik biçimde soran ilk çalışmalardan biridir. Standart emek piyasası teorilerinin, insan sermayesi yaklaşımından katmanlı emek piyasası modellerine kadar dayandırıldığı varsayımların cinsiyeti nasıl sorunsallaştırmadığını gösterdi.

Bu eleştiri kuramsal düzeydeki katkısıyla sınırlı kalmadı. Günlük-Şenesen ile birlikte yürüttükleri “Determinants of Female (Non-)Participation in the Urban Labour Force in Turkey” kadınların işgücüne katılmama kararlarını bireysel rasyonellik modelleriyle açıklayan yaklaşımların Türkiye bağlamında nasıl yetersiz kaldığını ampirik olarak da gösterdi. Kadınların işgücü dışında kalmasının temel nedenlerini normlar arasında, hane içi güç ilişkilerinde aramak gerektiğini ve bu durumun bakım yüküyle şekillenen yapısal bir mesele olduğunu vurguladı. Eyüboğlu ve Tufan-Tanrıöver ile birlikte yürütülen saha çalışmaları (1998, 2000) da bu argümanı sahadan gelen somut verilerle destekledi: Kentli kadınların çalışma yaşamını terk nedenlerini belgeleyen bu araştırmalar, evlilik baskısı, çocuk bakımı, ayrımcılık ve kayıt dışı koşulların bir arada işleyişini görünür kıldı.

2021’de yayımlanan “40 Yıl Önce 40 Yıl Sonra Türkiye’de Kadın Emeği” başlıklı yazısı bu birikimin tarihsel dökümünü belgeledi. Kırk yıllık dönüşümü tek bir analitik çerçevede buluşturan; neoliberal dönüşümün, aileci sosyal politikaların ve toplumsal normların kadın emeği üzerindeki katmanlı etkilerini bir arada görmeye çalışan araştırması, katkılarının uzun soluklu bir özeti niteliğindedir.

Bu çerçeve, ana akım iktisadın en temel saydığı kavramları yeniden düşünmeye zorlar. Kadınların işgücüne katılımı çoğu zaman “tercih” ya da “insan sermayesi eksikliği” diliyle açıklanır. Feminist yaklaşım ise işgücüne katılımın toplumsal yeniden üretim dinamikleriyle belirlendiğini gösterir. Bakım altyapısının yetersizliği, cinsiyetçi normlar, hane içi güç ilişkileri ve erişilemeyen kreş hizmetleri kadınların “tercihini” şekillendirir. Bu koşullar analiz dışı bırakıldığında, yapısal bir sorun bireysel bir tercih ya da yetenek meselesi olarak görünür. Soruyu nasıl çerçevelediğin, hangi yanıtın mümkün olduğunu belirler.

Yakut-Çakar ile birlikte yürüttükleri “Unfolding the Invisibility of Women Without Men in the Case of Turkey” başlıklı araştırmasındaki ‘erkeksiz kadınlar’ kategorisi, dul, boşanmış, eşlerinden ayrı yaşayan kadınların hem sosyal politika hem de iktisadi analizlerden sistematik biçimde dışlanmakta olduğunu gösterdiler. Bu çalışma söz konusu dışlanmanın nasıl işlediğini ortaya koydu. Türkiye’nin ‘erkeğin geçim sağladığı’ modeli üzerine inşa edilmiş refah rejiminin, bu modelin dışında kalan kadınları ekonomik ve hukuki açıdan nasıl savunmasız kıldığını gösterdi. Boşanma süreçleri, mülkiyet hakları ve sosyal yardım programlarına erişim üzerine yürütülen saha çalışmaları bu kuramsal argümanı somutlaştırdı. Bu alanda yapılacak, daha yapılması gereken çok iş olduğunu bugün gündemdeki nafaka hakkını tırpanlayan adımlarda görüyoruz. Şemsa Hoca’nın açtığı çerçeve, araştırma gündeminin önünde olmaya devam ediyor.

Yaşlı kadın yoksulluğu ise bu tablonun en az görülen boyutuydu ve feminist iktisadın en acil açık gündem maddelerinden biri olmaya devam ediyor. 2024’te yayımlanan ‘Feministler İçin Yeni Bir Mücadele Alanı: Yaşlı Kadın Yoksulluğu’ araştırması, iktisadi analizde neredeyse hiç yer bulmayan bir kesişimi gündeme taşıdı: yaşlılık, toplumsal cinsiyet ve yoksulluk. Emek gücünün yeniden üretimi büyük ölçüde kadınların ücretsiz emeğiyle sağlanırken, bu emek sosyal güvenlik haklarına dönüşemediğinden; yaşlılıkta biriken yoksulluk, yaşam boyu biriken eşitsizliğin kaçınılmaz sonucu olarak ortaya çıkıyor. İhtiyaçların ne denli çeşitlenebileceğini, hangi ölçüm araçlarının bu çeşitliliği kapsayacak biçimde geliştirilebileceğini birlikte tartıştık. Bu tartışma da elbette bitmedi, metodolojik ve politik açıdan açık uçları olan bir alan olarak önümüzde duruyor.

Bilgiyi Demokratikleştirmek: *Kadın İşçi*

Şemsa Hoca’m için akademik araştırma ile bağımsız yazı arasında hiyerarşik bir ilişki yoktu; ikisi birbirini besleyen ve dönüştüren süreçlerdi. Feminist iktisadi uzman dilinin dışına taşıyarak akademik bilginin toplumsal mücadelelerin ihtiyaçlarıyla buluşmasını sağlamak, onun bilgi üretim anlayışının ayrılmaz parçasıydı. İyi bildiğimizi düşündüğümüz, gündelik kullanımda sıradanlaşan yoksulluk, ücret, işsizlik, enflasyon gibi iktisadi kavramları; uzman

dilinin dışına taşındığında, emek ve dayanışma mücadeleleri içinde ne anlama geldiği farklı biçimde anlaşıldı.

Kadın İşçi'de birlikte yayımladığımız yazılar arasında yer alan “Bir Kadın Sorunu Olarak İşsizlik”, “Yoksulluk”, “Yoksulluğa Yaklaşımlar: Teoriden Ölçüme”, “Ekonomi Programı: Sil Baştan” feminist bir çerçevede, geniş bir okuyucu kitlesine hitap eden bir dille kaleme alınmış yazılardır. Bianet'teki yazılar da aynı pratiğin parçasıydı. Amacımız bulguları akademik çevrenin sınırlarında bırakmak yerine emek mücadelelerinin ve feminist örgütlenmelerin ihtiyaçlarıyla buluşturmak.

Kadın Emeği ve İstihdamı Girişimi'nde (KEİG) ve bünyesindeki Kadın Emeği Çalışan Feminist Araştırmacılar'da (KEFA) hocamın bu metodolojik etiği kurumsal biçim kazandı. Akademinin hiyerarşik bilgi ilişkilerinin aksine, onun kolektif üretim tarzı, alan açan, güvenen, adım adım ilerleyen bir dayanışma etiği üzerine kuruluydu. “Kimin bilgisi sayılır”, “kim konuşabilir”, “kim araştırmacı, kim araştırılan olur” gibi sorular feminist metodolojinin de önemli bir parçasıdır. Feminist iktisadın bilgiyi demokratikleştirme iddiası, ancak bu soruların analizin içinde tutulmasıyla karşılanabilir.

Bugün: Nafaka Tartışması ve Bitmemiş Gündem

Bugün medyada geniş yer tutan Anayasa Mahkemesi'nin yoksulluk nafakasının “süresiz” olmasına ilişkin iptal kararını düşünüyorum. Şemsa Hoca'm bu konuda ne yazardı acaba? Muhtemelen önce soruyu tersine çevirirdi. “Ömür boyu nafaka”, “erkeklerin yükü”, “haksız sistem” yakıştırmalarının hangi yapısal sorunları örtbas etmeye çalıştığını sorardı. Bir kadın neden boşandıktan sonra ekonomik olarak ayakta duramıyor? Nafakayı zorunlu kılan yapısal koşullar neler? Evlilik süresince biriken bakım yükünü, kadının kariyerinden vazgeçişini, hane içinde birikemeyen sosyal güvenlik haklarını neden tartışmanın dışında bırakıyorlar? Bu konuda daha çok çalışmamız, bilgi üretmemiz gerektiğini söylerdi sanıyorum.

Nafaka tartışması yeni değil. Ama her yeniden alevlenişinde tartışma, kadınların neden nafakaya muhtaç kaldığını sormak yerine nafakanın “adil olup olmadığı” eksenine kilitleniyor. Yapısal koşullar bir kenara bırakıldığında, yoksulluk bireysel bir başarısızlık ya da talihsizlik olarak görünür. Feminist iktisat tam bu noktada müdahale eder. Kadınlar evlilik süresince bakım yükünü taşıırken, emek piyasası dışı kalmak zorunda kalırken yoksulluk koşullarını “tercih” ettikleri iddiası hangi varsayıma dayanmaktadır? Elbette bakılması gereken yön yapısal koşullardır. Şemsa Hoca'mın boşanmış kadınlar üzerine Yakut-Çakar ile yürüttüğü araştırmalar (2012, 2013) bugünkü nafaka tartışmasına da ışık tutar nitelikte.

Özetle: Nasıl Ölçtüğün Politiktir

Şemsa Özar'ın tüm çalışmalarında “nasıl ölçtüğün politiktir” ilkesi bir metodolojik yaklaşım oluşturmasının ötesinde her defasında yeniden kurulan bir etik tutum olarak karşımıza çıkar. Hane varsayımını kırmak, gelir yoksulluğunu sorgulamak, ücret açığı hesabındaki varsayımları açık etmek, krizin sürekliliğini teşhis etme; bunların hepsi politik müdahalelerdir. Çünkü ölçüm neyi görünür kılar, politika da onu hedef alır. Bu ilkeyi araştırmalarıyla sınırlı bırakmadı; bilgi üretme deneyimimizde de somutlaştırdı. Birlikte yazma ritüelinde, her argümanı bir bulguyla, bir deneyimle test etme zorunluluğunda, *Kadın İşçi*'deki dilde. Akademik bilgiyi uzman dilinin sınırlarında bırakmak yerine emek mücadelelerinin ve feminist örgütlenmelerin ihtiyaçlarıyla buluşturmak, onun bilgi üretim anlayışının ayrılmaz parçasıydı. Feminist iktisadın bilgiyi demokratikleştirme iddiasını hem kuramda hem sahada karşılayan, akademik üretimi dayanışmayı çoğaltan bir pratik olarak yeniden kuran bir duruş.

Feminist iktisadın Türkiye'deki gündemi bu çalışmalar sayesinde hem genişledi hem derinleşti. Ama bu gündem bitmedi ve bitmemiş olması, Şemsa Hoca'nın bıraktığı en değerli miras belki de. O mirası taşımak, sahadan beslenerek, bulguyla test ederek, dayanışma içinde sorularımızı sormaya devam etmek anlamına geliyor.

KAYNAKÇA

- Çağlayan, H., Özar, Ş. ve Doğan, A.T. (2011). Ne Değişti? Kürt Kadınların Zorunlu Göç Deneyimi. Ayizi Yayınevi.
- Ercan, F. ve Özar, Ş. (2002). Labor markets in Turkey: Maladjustment or integration? N. Balkan ve S. Savran (Ed.), *The ravages of neo-liberalism: Economy, society, and gender in Turkey* içinde. Nova Science Publishers.
- Ercan, F. ve Özar, Ş. (2004). Emek Piyasası Teorileri ve Türkiye'de Emek Piyasası Çalışmalarına Eleştirel Bakış. Toplum ve Bilim.
- Eyüboğlu, A., Özar, Ş., & Tufan-Tanrıöver, H. (1998). Kentli Kadınların Çalışma Koşulları ve Çalışma Yaşamını Terk Nedenleri. İktisat Dergisi, 377, 37-43.
- Eyüboğlu, A., Özar, Ş. ve Tanrıöver, H.T. (2000). Kentlerde Kadınların İş Yaşamına Katılım Sorunlarının Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutları. KSSGM, Ankara.
- Hirway, I. (2010). Understanding Poverty: Insights Emerging from Time Use of the Poor. In *Unpaid Work and The Economy: Gender, Time Use and Poverty in Developing Countries* (pp. 22-57). London: Palgrave Macmillan UK.

- Kabeer, N. (2021). Poverty Analysis through a Gender Lens. *The Essential Guide to Critical Development Studies*, 197-204.
- Lordoğlu, K., Özar, Ş. (1998). Enformel Sektör ve Sosyal Güvenlik: Sorunlar ve Perspektifler. Friedrich Ebert Vakfı Yazı Dizisi, Ekonomi Forumu, İstanbul, Kasım
- Memiş, E., Koyuncu, M. ve Özar, Ş. (2020). İşçi/İşsiz Kadınlar Salgında Tam Kapasite Evin Hizmetinde. *Bianet*, 3 Nisan.
- Memiş, E. ve Özar, Ş. (2020). Eşit İşe Eşit Ücret. Yasalarda Var, Uygulamada Yok, *Boğaziçi Dergisi* 245, 34-37.
- Memiş, E. ve Özar, Ş. (2024). Feministler İçin Yeni Bir Mücadele Alanı: Yaşlı Kadın Yoksulluğu. *Feminist Yaklaşımlar*, 45, 57-80.
- Memiş, E. ve Özar, Ş. (Mayıs 2021). Bir Kadın Sorunu Olarak İşsizlik. *Kadın İşçi*. <https://www.kadinisci.org/bir-kadin-sorunu-olarak-issizlik/>
- Memiş, E. ve Özar, Ş. (Mayıs 2021). Yoksulluk. *Kadın İşçi*.
- Memiş, E. ve Özar, Ş. (2025). Yoksulluğa Yaklaşımlar: Teoriden Ölçüme. *İktisat ve Toplum*, (173), 31-36. <https://iktisatvetoplum.com/yoksulluga-yaklasimlar-teoriden-olcume-emel-memis-semsa-ozar/> <https://www.kadinisci.org/ekonomi-bizim-de-meselemiz/>
- Memiş, E. ve Özar, Ş. (Nisan 2025). Ekonomi Programı: Sil Baştan. *Kadın İşçi*. <https://www.kadinisci.org/ekonomi-programi-sil-bastan/>
- Özar, Ş. (1994). Some Observations on the Position of Women in the Labor Market in the Development Process of Turkey. *Boğaziçi Journal*, 8(1-2), 21-43.
- Özar, Ş. (1996). Kentsel Kayıtdışı Kesimde İstihdam Sorununa Yaklaşımlar ve Bir Ön Saha Çalışması. ODTÜ.
- Özar, Ş. (2007). "The Neo-liberal Paradigm and Small Enterprises: Accumulation by Dispossession the case of Turkey." F. Şenses, A. H. Köse ve E. Yeldan (Ed.), *Neoliberal globalization as new imperialism: Case studies on reconstruction of the periphery* içinde. Nova Publishers.
- Özar, Ş. ve Ercan, F. (2004). Emek Piyasaları: Uyumsuzluk mu, Bütünleşme mi?. N. Balkan ve S. Savran (Ed.), *Neoliberalizmin Tahribatı: Türkiye'de Ekonomi, Toplum ve Cinsiyet* içinde (ss. 191-210). Metis Yayınları.

- Özar, Ş. (2009). Kadınlar Zaten Doğduklarından Beri Krizde. Amargi.
- Özar, Ş. (2021). 40 Yıl Önce 40 Yıl Sonra Türkiye'de Kadın Emeği. Emek, Beden, Aile: Türkiye'de Kadınlık Halleri içinde. Metis Yayıncılık.
- Özar, Ş. ve Acar, T. (Ed.) (2021). Emek, Beden, Aile: Türkiye'de Kadınlık Halleri. Metis Yayıncılık.
- Özar, Ş. ve Günlük-Şenesen, G. (1998). Determinants of Female (Non-)Participation in the Urban Labour Force in Turkey. ODTÜ İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Özar, Ş. ve Yakut-Çakar, B. (2012). Aile, Devlet ve Piyasa Kısılacında Boşanmış Kadınlar. Kültür ve Siyasette Feminist Yaklaşımlar, 16, 1-12.
- Özar, Ş. ve Yakut-Çakar, B. (2013). Unfolding the Invisibility of Women Without Men in the Case of Turkey. Women's Studies International Forum, 41, 24-34.
- Özar, Ş., Kutlu, Y. ve Mülayim, G. (2022). Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Bağlamında Kadın Yoksulluğu. Cogito, 105-106, 87-112.
- Power, M. (2004). Social Provisioning as a Starting Point for Feminist Economics. Feminist Economics 10 (3): 3-19.